

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ НАУКИ

УДК 351.84:35.072.2

Doi: 10.55315/graphic.2.2021.25-35

Тематична рубрика: релігієзнавство.

**БОГОСЛОВСЬКА АНАЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТІВ
ЩОДО ПАНДЕМІЇ COVID-19****Максим Балаклицький****доктор наук із соціальних комунікацій, професор***Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**м. Харків, Україна*

EMail: m.balaklytskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7977-5594>

Анотація. У статті розглядається реакція українських протестантів на пандемію Covid-19. Найважливішим для протестантських богословів було обговорення впливу та наслідки пандемії для церковного життя. Більшість протестантів погодилися на гібридну модель Росії церковного поклоніння: онлайн-офлайн як прояв відкритої реакції на зміни, що виникли в результаті введення державних карантинних обмежень. Під час пандемії українським протестантам вдалося відійти від усталеної моделі побудови церкви та прийняття її парадигми як тіла Христового. В обмежених умовах цифрове протестантське богослов'я почало набирати обертів у формі проповідей, дискусії, онлайн-трансляції тощо. Між ними досі триває пошук «золотої середини»: дотримуватися традиційних форм церковної діяльності чи надати перевагу «життю» в Інтернеті, за православною моделлю Росії. Українська культура переконує, що «справжнє» богослужіння може відбуватися лише у спеціальних кімнатах. Під час пандемії серед протестантів народилася низка есхатологічних теорій, підкріплені страхом за своє життя, що призвело до зменшення кількості вірян у Росії. Однак, поряд з негативними сторонами пандемії, існувала низка позитивних. Наприклад, віряни переглядають свої стосунки з Богом і церковною спільнотою як реакція на державні та церковні обмеження. Це було цифрове пробудження, яке дозволило церквам представити себе в Інтернеті за незвичних умов. Більше того, зроблено новий акцент на тезі Нового Завіту про те, що церква – це не будівля, а соціальна спільнота вірян, які можуть служити Богові поза межами конкретної будівлі.

Ключові слова: COVID-19, карантин, протестантизм, реакція протестантських діячів.

**THEOLOGICAL ANALYSIS OF UKRAINIAN
PROTESTANTS ABOUT THE COVID-19 PANDEMIC****Maksym Balaklytskyi****doctor of sciences in social communications, professor***V.N. Karazin Kharkiv National University**Kharkiv, Ukraine*

EMail: m.balaklytskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7977-5594>

Abstract. The article considers the reaction of Ukrainian Protestants to the Covid-19 pandemic. The most important thing for Protestant theologians was to discuss the impact and consequences of the pandemic on church life. Most Protestants agreed to Russia's hybrid model of church worship: online offline as a manifestation of an open reaction to the changes that have resulted from the introduction of state quarantine restrictions.

During the pandemic, Ukrainian Protestants managed to move away from the established model of church construction and acceptance of its paradigm as the body of Christ. Under limited conditions, digital Protestant theology began to gain momentum in the form of sermons, discussions, online broadcasts, and so on. There is still a search for a «golden mean» between them: to adhere to traditional forms of church activity or to prefer «life» on the Internet, according to the Orthodox model of Russia. Ukrainian culture argues that «real» worship can take place only in special rooms. During the pandemic, a number of eschatological theories were born among Protestants, supported by fear for their lives, which led to a decrease in the number of believers in Russia. However, along with the negative aspects of the pandemic, there were a number of positive ones. For example, believers view their relationship with God and the church community as a response to state and church restrictions. It was a digital awakening that allowed churches to present themselves on the Internet under unusual conditions. Moreover, a new emphasis is placed on the New Testament thesis that the church is not a building, but a social community of believers who can serve God outside of a particular building.

Key words: COVID-19, quarantine, Protestantism, reaction of Protestant figures.

Вступ. Незвичність ситуації карантину викликала широку реакцію протестантських інтелектуалів. Проблема поглиблюється й тим, що пандемія продовжує реформувати релігійний світ, змушуючи вірян різних конфесій, у т.ч. й протестантів, пристосовуватися до нових методів міжособистісної та церковної комунікації. Незвичні форми існування в умовах карантину породжують між протестантськими науковцями, інтелектуалами, публічними особами дискусії як реакцію на запитання: «Чому Бог допустив пандемію? Чи є вона есхатологічним знаком із тих, про які говорив Христос? Що робити далі?» Шукаючи відповіді на ці та інші запитання, українські протестанти створили розмаїтий полілог. До прикладу, Михайло Черенков стверджує, що «пандемія може розглядатися як зовнішній стимул до реформації» [57], в той час як Роман Лункін упроваджує термін «коронавірусна Реформація» [39]. Роман Соловій переконаний, що «християнська спільнота виявилася абсолютно не готовою до викликів пандемії, соціальної ізоляції, обмежень нормального ходу церковного життя» [50]. Це полемічне перебільшення, бо маємо цілий спектр реакцій церков на нову реальність – допомогу медикам, постраждалим, добродійство, інформаційну підтримку [54; 55]. Власне, протестанти, на думку низки дослідників, адаптувалися до пандемії легше і швидше, ніж історичні церкви [1; 2]. Серед протестантів в Україні найбільшу кількість громад мають баптисти (28% від кількості протестантських громад), п'ятидесятники (27%), харизмати (15%) і адвентисти (11%)¹. Нам не вдалося знайти богословську аналітику українських харизматів. Абаптисти, п'ятидесятники й адвентисти регулярно презентували онлайн свої погляди на пандемію та висвітлили добірку пов'язаних з нею питань.

Мета студії – дослідити, як українські протестанти відреагували на пандемію коронавірусу з ідеологічного боку (богословської аналітики).

Аналіз наукових джерел та літератури. Богословський дискурс українських протестантів про пандемію COVID-19 найкраще представлений на сторінках наукового журналу (journal) «Богомыслие», який публікує баптистська Одеська богословська семінарія. Редакція видання присвятила у 2020 році цій тематиці два випуски – №26 «Церква в епоху пандемії», №27 «Богослов'я в епоху пандемії» – та де-факто №28 з теми антиутопії. П'ятидесятники висвітлювали цю тему в випуску №2 за 2020 рік популярного журналу (magazine) «Благовісник».

Виклад основних матеріалів дослідження. Баптисти спільно з п'ятидесятниками провели низку онлайн-дискусій з проблем адаптації церков до карантину. Зокрема, онлайн токшоу Комітету розвитку пасторів на теми «Переваги і недоліки життя церкви під карантинном», «Нові вимушені форми зібрання Церкви і благовістя», «Цифрова гігієна. Пасха в умовах карантину», «Чи зміниться церква після карантину». Було також проведено пасторську онлайн-конференцію «Служіння під час кризи», де, крім звичних аспектів церковного життя щодо лідерства, роботи комітетів і служінь, з'явилися теми «Досвід проповідування на камеру», «Як церкві розумно використовувати соцмережі», «Церква офлайн: поради до відновлення богослужінь після карантину».

Адвентисти Євразії запропонували навчальний онлайн-курс з цифрового євангелізму, де більшість

¹ Кількість громад: баптисти – 2816, християни віри євангельської (п'ятидесятники) – 2693, харизмати – 1496, «інші протестанти» – разом 1373, адвентисти – 1070, євангельські християни – 371, реформати – 129, лютерани – 83. Разом протестанти – 10031. Джерело: Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019р.) [64]

викладачів (і, певно, відвідувачів) складали українці. Заняття охоплювали питання євангелізму у фейсбуці, інстаграмі, ютубі, вайбері, телеграмі, zoom, WhatsApp; правила користування OBS Studio, StreamYard, Adobe Photoshop; ораторське мистецтво онлайн; розробка контент-стратегії для церковних проєктів; основи копірайтингу; просування; рекламні кампанії; авторське право у соцмережах.

Також пандемія викликала низку офіційних заяв протестантських церков. Ці питання стосувалися лояльності до державних норм у цей період [27], дотримання заходів безпеки [28] й способів здійснення головного регулярного обряду – Вечері Господньої [47], а також спроб пом'якшити державні обмеження для роботи церков [45].

Про непослух державним вимогам протестанти відкрито не заявляли, але такі прецеденти мали місце. На сході України порушення карантинних обмежень диктувалося політичними мотивами – недовірою центральної владі. «Так склалося в суспільних настроях: східні регіони, як правило, знаходяться в моральній та політичній опозиції до Києва, і все, що виходить зі столиці України Києва – це «від лукавого», «ми це приймати не будемо», – розповідають пастори. Респонденти називали й фінансові мотиви: «Якщо прихожани не збираються, то у нього (*пастора – примітка Максима Балаклицького*) і доходу не буде, його діяльність на цьому закінчується, тому це не вигідно – вживати карантинні заходи, як і багатьом бізнесам» [37]. Також мали значення міркування щодо свободи совісті: чому це держава визначає, як діяти церкві. Ще одна група порушень мала психологічні причини, які ми проаналізуємо нижче на прикладі теорій змови.

Найактивніші, суспільно найпрозоріші церкви заявляли про свою підтримку рішень уряду: «У разі недотримання умов карантину, служителі церков несуть персональну відповідальність перед державою, своєю церквою і всім (*конфесійним – Балаклицький*) братством» [44]. Це стало відправною точкою в подальшому дискурсі. Тобто, найчисельніші церковні союзи стали на позицію «християнського гуманізму: життя і здоров'я дорожче релігійних догматів і ритуалів. У результаті «загострилися суперечності між прихильниками християнського гуманізму, які наполягали на дотриманні всіх норм карантину заради безпеки прихожан, і їхні консервативними антагоністами, для яких найважливішим пріоритетом є збереження непорушності канонічного і літургійного порядку церкви» [50].

На порядку денному церковних адміністраторів і активістів стала адаптація конфесій до нових незвичних умов. Небажаними траєкторіями настроїв були як заперечення «народним богослов'ям» пандемії та потреби у вакцинації [23], так і страх на межі з панікою. Ставлення до проблеми було таке: якщо пандемія все-таки є фактом, то що є її причиною: земні фактори (природні), або добрі (Бог) чи злі (диявол) надприродні сили. Володимир Ворожцов указує, що уявлення про коронавірус як біологічну зброю земних сил, як змову світового уряду всупереч усьому, а також як некероване стихійне зло суперечить концепції Божого всевладдя у всесвіті. Автор нарікає, що під час пандемії для низки вірян «Біблія стала меншим авторитетом, ніж соціальні мережі» [17], й закликає протистояти «пандемії страху» як прояву фальшивої віри, інверсії біблійного світогляду.

Не обійшлося без «есхатологічного адреналіну» [38] нагнітання напруги, акценту на біблійних пророцтвах. «Сучасні глобальні потрясіння – це початкові ланки ланцюга світових катаклізмів, описаних у книзі Одкровення», – твердить Вячеслав Бачинін [12, с. 69]. Олексій Єфетов намагається визначити якщо не рік, то ймовірний часовий проміжок Другого пришествя Христа, спираючись на теорію «технологічної сингулярності», справдження якої Рей Курцвейль та Ілон Маск передбачають у 2048-2050 рр. [61] Вячеслав Комлев вбачає у пандемії коронавірусу кризу віри. І суспільство, й церкви були вимушені переоцінити свої погляди і пріоритети, переосмислити сутність своїх переконань і дій. Пандемія стала екзаменом для церкви та її членів, зокрема чоловіків у своїх родин, які мали прийняти на себе лідерські позиції, спрямувати енергію і сподівання одновірців у цей період [33].

Чимало авторів стурбовані інформаційним перенасиченням вірян. Протестантські аналітики пропонують «піст на інформацію» [24], самообмеження, духовну (само)цензуру [41] свого медіаспоживання. На їхню думку, вірянам необхідно розвивати критичне мислення, встановлювати захисні фільтри проти токсичної інформації [56]. Максим Балаклицький твердить, що при оцінці інформації треба звертати увагу на джерело повідомлення, персону і статус автора, а також те, як впливають сприйняті відомості на адресата [9].

Протестантські аналітики приділили увагу і подоланню конспірологічних теорій. Автори пропонують релігійні та психологічні пояснення популярності теорій змови у церковному середовищі. Вони звертають увагу на концепт пост-правди – емоційну привабливість повідомлення, яка поборює його раціональний зміст. Осмислюючи популярність теорій змови, Роман Калашников [30] виділяє психологічні, політичні, раціональні причини цього явища: опозиція «ми проти них», закритість еліт, спрощене бачення світу, пошук простих відповідей на складні запитання. На думку цих авторів, теорії змови зображують зло всесильним і всеоб'ємним, що не відповідає біблійній перспективі історії.

Церковні аналітики прагнуть переконати, що «Бог контролює і коронавірус, й Інтернет» [6]. Що ностальгія за офлайном [60] є зрозумілою і законною, але карантинна зупинка має свій сенс і повинна бути використаною з максимальною ефективністю [7]. Що технологія відтепер становитиме невід'ємну частину релігійного життя. У текстах українських протестантів знаходимо амбівалентне бачення інтернету: критику його негативних сторін і пошук можливостей «підкорення» соціальних мереж для церковної місії. Відтак треба, твердять ці автори, налагоджувати порушене церковне життя, дієве християнське спілкування і служіння, користуючись наявними можливостями. Необхідно орієнтувати членів церков на підтримку дружніх стосунків і проповідь Євангелія.

Сенс карантинної зупинки українські протестанти вбачають у потребі переосмислити своє життя, увірувати, покаятися та виправити своє життя за біблійним стандартом [40]. Карантинні «канікули» тлумачаться як зовнішня зупинка для духовної трансформації [35], по суті, як поштовх [34] до пошуків, внутрішньої мандрівки.

Закликають проаналізовані автори й до конкретних кроків у видимому світі. Особиста самотність під час пандемії може бути як загрозою, окремою пандемією, так і часом нових можливостей. В умовах вимушеної соціальної ізоляції багато людей прийшло до переосмислення своїх соціальних зв'язків, до розуміння того, наскільки мало вони мають конструктивного, якісного і позитивного спілкування поза своєю сім'єю, і робочого місця з іншими людьми – з друзями, знайомими.

З іншого боку, «під час карантину багато хто зіткнувся з вимушеною необхідністю залишитися сам на сам зі своїми думками, страхами, з необхідністю пізнати себе» [59, с. 60], зазначають Валерія Чорнобай та Вікторія Гриценко. Авторки називають й такі форми активності під час карантину: рефлексія та духовний розвиток («для особистої молитви та побудови стосунків з Богом не потрібні інші люди» [59, с. 61], хобі, набуття нових знань і навичок, читання книжок, онлайн курси, початок великого проекту, «участь віруючої людини у служінні Богу у відповідності з її духовними дарами і покликанням» [59, с. 61], допомога іншим. Соціальна ізоляція може стати приводом установити контакт зі старими друзями, налагодити онлайн-дружбу і спілкування, зокрема через комунікаційні сервіси.

Зберегти сім'ю – ще одне завдання протестантських медійників на карантинний час. На початку карантинних обмежень деякі з них висловлювали здивування, що тривале перебування християнської сім'ї разом тлумачиться не як бажаний стан, а як тяжке випробування для родини [22]. Та згодом стало ясно, що ідеалістичні очікування не відповідають реальності. Церковні аналітики радять оцінити взаємини між членами своєї родини і у випадку серйозних загроз – хімічних залежностей, насильства, психічних відхилень – звернутися за кваліфікованою допомогою [8].

Проповідники опублікували низку рекомендацій щодо способів організувати сімейне поклоніння [32; 36; 52]. Одні автори бачать у карантині Божий заклик християнам «повернутися у сім'ю»: «Бог говорить до Церкви через коронавірус. Він спеціально закрит нас у домах, щоб ми взяли відповідальність за свої сім'ї» [19]. Прихильники такої точки зору прирівнювали справжню віру до проявів віри у себе вдома, тобто організації регулярних «справжніх» богослужінь силами вірян родин. Схоже, це не всім виявилось по силах. Навіть більше: інші автори виступили проти ототожнення домашньої церкви у Новому завіті з пересічною українською сім'єю, бо така сім'я в низці випадків складається з 2-3 осіб [20]. За їхніми оцінками, новозавітне поняття «ойкос» позначало античну родину заможного чоловіка, яка включала його численних дітей, родичів, слуг і рабів, а в інших випадках – друзів і клієнтів. Цим словом описували не домашні групи вірян, які збираються у будні для соціалізації та духовних вправ на додачу до основного «загального» зібрання, а тогочасні церковні громади як такі, які проводили богослужіння у будинках своїх заможних патронів. На думку цих дослідників, ставити знак рівності

між окремою християнською родиною та церковною громадою зазвичай немає підстав. В окремої родини немає ресурсів, авторитету та способів організувати богослужіння на відповідному рівні й підтримувати церковну дисципліну.

Сергій Санніков йде далі, вбачаючи небезпеку в «сімейному індивідуалізмі», на протигагу церковній громаді, яка має об'єднувати вірян понад кровними зв'язками, статтю, національністю, расою та іншими факторами. Він прогнозує настання «нового середньовіччя»: поширення локалізації, роль місцевого, свого [62; 63]. Це значить, що стане більше позацерковного християнства, і церковні спільноти мають протистояти цій тенденції.

«Криза інституційної церкви» – ще одне спостереження Романа Соловія щодо карантинного року [50]. Дослідники фіксують надмірну, за їхніми оцінками, прив'язаність вірян до традиційних форм церковного життя. Це найбільше виявилось у дискусіях щодо церковних свят (Пасха) і обрядів (Вечеря Господня). Протестантські автори визнають, що пандемія спонукала церкви до ґрунтовного осмислення сутності віри, традицій та форм своєї роботи, а також відокремлення головного від другорядного.

Для адвентистів річні свята не мають священного характеру, подібно до тижневої суботи. Що ж до Вечері Господньої, яку адвентисти відзначають щоквартально, то адвентистам Євразії було дано одну рекомендацію: оскільки регулярність Вечері має історичний характер, тобто це є церковною постановою, перенести цю подію на післякарантинний час або період державного послаблення обмежень для церков [26]. Баптисти і п'ятидесятники описували з остальгією за піднесеним святкуванням Пасхи, яке 2020 року стало недоступним [15]. Кейлеб Сюко надає поради щодо того, як максимально відтворити пасхальну святкову атмосферу, дистанційно (з трансляцією чи без), беручи участь в урочистому богослужінні з цієї нагоди [52].

Серйозність цих питань для баптистської спільноти проявилася в тому, що група викладачів Одеської богословської семінарії розробила детальні рекомендації щодо можливих варіантів участі чи неучасті як окремих вірян, так і християнських груп в обрядах Пасхи [10] та Вечері Господньої [11; 49; 32]. Суть порад щодо Пасхи зводилася до відомої тези пізнього протестантизму щодо логоцентричності богослужіння. Тобто головне – не фізична участь в обряді чи присутність на «священному» місці, а уважне сприйняття біблійної істини у прослуханій проповіді та осмислена відповідь (віри) на неї.

Із Вечерею Господньою справа є складнішою. Для християн – це другий за значенням (після хрещення) обряд у християнському житті. Вищезгадана група богословів запропонувала чотири варіанти: 1) відкласти Вечерю на посткарантинний період, 2) відзначати його у колі сім'ї (індивідуально), 3) у церкві та вдома одночасно, коли дистанційні віряни спостерігають через digital devices за церковним дійством і синхронно повторюють необхідні дії, 4) проводити Вечерю онлайн. Група дослідників усі ці варіанти презентувала як однаково можливі та відповідні біблійному вченню, надавши помісним громадам право обирати найкращу опцію.

Загальна оцінка пандемії як важливого епізоду в історії українського протестантизму у баченні церковних активістів теж не є однорідною. Переважно ці автори погоджуються, що пандемія завдасть церквам утрат і є явищем кризовим, негативним за своєю суттю, безвідносно до кількості смертей від самої хвороби серед вірян чи у суспільстві загалом. Згадуючи історичні приклади пандемій [40; 43], протестантські аналітики сприймають їх як доказ вразливості людини на всіх етапах історії цивілізації. Роман Соловій пише, що «блискавичне поширення вірусу по всій планеті великою мірою зумовлене високим рівнем глобалізації та відкритості світу (...) Однак... досягнення цивілізаційного розвитку не усувають радикальної уразливості людини. Як зауважив Райнхольд Нібур, «іронія історії» полягає в тому, що передбачувані чесноти і переваги цивілізації з часом виявляються її хибами і недоскональностями» [50].

Про зворотний бік технологічної озброєності світу й церкви XXI століття міркує і Юрій Вавринюк: «За все потрібно платити. І за науково-технічний прогрес теж» [14]. Журналіст проводить паралель зі слабкістю «високотехнологічного» християнства, яке не мислить свого існування поза очікуваним рівнем достатку, миру, стабільності й ресурсної забезпеченості. Світ у християнську еру, про який пророчив Ісус Христос, не дає жодної з цих гарантій, крім обіцянки про присутність Святого Духа зі спільнотою вірян. Церква не може відхилити пандемії. Її роль у цих подіях завше є реактивною.

Однак історія зберігає приклади стійкості та відданого служіння постраждалим, які давали видатні діячі християнської цивілізації. Наслідувати їхній приклад закликають протестантські журналісти [21], а не впадати у відчай, «пересиджувати» кризу чи навіть намагатися приховати за цими подіями якісь оборудки [4]. Саме це, здається, є головним висновком досвіду пандемії, а не дискусії релігійного кола щодо того, погоджуватися на вакцинацію чи ні [5; 13; 42; 46; 48].

Церковні журналісти зазначають, що пандемія допомогла церквам усвідомити пріоритет соціальності, спільнотності над деталями літургії. Церква – не будівля, про що багато разів нагадували собі протестанти під час локдауну, а спільнота вірян. Відтак, участь у спільній справі (так перекладається з грецької слово «літургія»), колективне здійснення цієї події дозволяє окремим християнам бути, стати церквою. Таку участь ці автори протиставляють споживацькій, споглядальній позиції користувача онлайн-богослужінь.

Ширше освоення церквами онлайн-простору найпомітнішим трендом карантинного року. Роман Соловій про це пише отак: «Карантинні обмеження буквально змусили багато християнських громад виходити у відкритий віртуальний простір, освоювати новітні соціальні технології. При цьому є підстави говорити про поширення наївної віри в силу технологічного підходу, в те, що використання правильних інструментів гарантує якщо не успіх, то хоча б виживання» [50]. Знову ж таки ця оцінка здається перебільшенням. Проаналізовані автори виявляють обережне ставлення до технологій.

Протестантські аналітики схилиються до змішаної форми, де онлайн виступає органічною частиною офлайн-церкви. В українському протестантизмі ідея онлайн-обрядів не отримала поширення, принаймні поки що. Мені не відомо про проповедення онлайн Вечері Господньої (хоч вищезгаданий спільний документ викладачів баптистської семінарії [11] допускає це), хрещень, вінчань і поховань, наприклад. Сама думка про богослужіння онлайн, навіть «рядове», «звичайне», для багатьох українських протестантів є надто революційною. Частіше знаходимо заклики за найменшого послаблення обмежень повернутись в офлайнові зібрання [16], берегти спільнотність за умов карантину [58], цінувати общинне спілкування, навіть і обмежене цифровими технологіями: «Спілкування по «зуму» так само може бути тією духовною божественною реальністю, де повинен формуватися наш характер і віра, й де ми можемо відточувати особистості одне одного. Таке спілкування можна розглядати як милість Бога з тією лише відмінністю, що ми не звикли до подібного типу спілкування» [3]. Богдан Галюк твердить, що «саме фізична, реальна церква вчить нас уживатися з різними людьми, навіть тими, які нам не подобаються» [18]. Він вважає, що дистанційне спілкування дозволяє надто легко дозувати участь небажаних людей у християнському житті. Натомість фізична присутність має більший виховний потенціал для члена релігійної спільноти.

Роман Калашников рекомендує [29] організувати участь в онлайн-богослужінні за тими ж правилами, що і у церковному зібранні офлайн. Тим більше, якщо це онлайн-богослужіння з нагоди свята типу Пасхи. Він пропонує глядачам онлайн-трансляції у себе вдома приготувати особливий одяг, навести порядок в оселі, приготувати святкову їжу, увімкнути урочисту музику, вітати одне одного словами «Христос Воскрес!». У тому ж стилі Кейлеб Сюко [52] радить напередодні виспатися й не переважувати себе екранним часом (зокрема пізнім переглядом фільмів), сім'єю зібратися в одній кімнаті й дивитися трансляцію на одному пристрої, відкласти мобільні телефони на час перегляду, не робити зневажливих коментарів щодо побаченого, приготувати Біблію та читати з неї всі тексти, зацитовані у проповіді, поінформувати своє оточення про можливість перегляду богослужіння, використовувати інтерактивні можливості, зокрема щодо подачі молитовних прохань, узяти участь у зборі пожертв; після трансляції родиною обговорити побачене, подзвонити одновірцям, передати пасторові слова підбадьорення.

Подібним є погляд Романа Калашникова [31] на «домашні церкви» онлайн. Він фіксує переваги таких зібрань: зручність, мобільність, гнучкість, можливість духовної підтримки на відстані. А недоліки, в його розумінні, тут такі: відсутність емоційного контакту, залежність від інтернету, недоступність спільних трапез, технічна складність спільного співу вірян. Біблійним прецедентом дистанційної комунікації християн дослідник вважає листування апостолів. Тобто, інтернет-церква не є чимось досконалим, але цілком стає у пригоді за кризових умов (пандемія) чи інших перешкод (географічна відстань).

Прикладом найповнішого прийняття технологічних інновацій є позиція Павла Стефановича. Він відштовхується від тези, що майбутнє настало, онлайн-церква є фактом, і залишається адаптуватися до цих змін. У протилежному випадку, консерватори програють змагання за соціально перспективну аудиторію. «The Church should learn and use new communication technologies to stay up to date and demanded as well as to stay attractive and understandable for young people. I help my Christian readers to realize what time we are living in and motivate us to use Internet technology in carrying out church mission. Online church meets the needs of our society and growing generation. Online format doesn't exclude traditional one, they coexist and complement each other presenting itself as a hybrid model» [51, с. 151]. Стефанович говорить, що є напруга між традиційними та новими моделями церкви. Останні десятиліття показують упадок традиційної церкви, проте інтерес до релігійної сфери не зникає. Тобто. є попит на релігію, але не в її традиційному церковному «виконанні». Зростає роль технологій у всіх сферах життя. Виникло покоління Z, для якого інтернет був доступним із раннього дитинства. Ці тенденції породжують попит на онлайн-церкву, яка, на думку автора, є і формою церковних зібрань понад фізичними відстанями, і перспективним способом християнської місії. Завдяки інтернету, «світ і Євангеліє наблизилися одне до одного» [51, с. 165]. Він закликає будувати спілкування онлайн у такий спосіб, щоб соціальні зв'язки, які виникнуть завдяки дистанційним контактам, спонукали зустрітися офлайн.

Валентин Загребя базує своє дослідження перспектив місії в цифрову епоху на теорії поколінь [25]. Він ранжує вікові групи за адаптованістю до інтернет-технологій, акцентуючи можливість перевести онлайн ті частини церковної роботи, які надаються до цього. Проте найважливішою метою цих контактів є формування особистих дружніх стосунків – чи то онлайн, чи офлайн.

Підсумком «пандемійної» рефлексії українських протестантів щодо перспектив перебування церкви онлайн можна вважати статтю Ростислава Ткаченка «Кібербогослов'я і Церква у Всесвітній Мережі». У ній автор рецензує книгу «Cybertheology: Thinking Christianity in the Era of the Internet» (2012, англійський переклад 2014) католицького теолога Антоніо Спадаро і дискутує з автором. Ткаченко заявляє / визнає, що «сучасна цифрова культура потребує християнського богословського осмислення» [53, с. 218]. Важливо, що, всупереч твердженню про «наївну віру в технологію», Ткаченко, услід за Спадаро, підкреслює, що християнам треба «not to halt at the «wonders» of technology, but to go to its basis so as to understand how the world is changing and how this change is having an impact on the life of faith» [53, с. 220]. Ткаченко описує, що Спадаро також заперечує можливість редукації багатовимірності церковного життя до інформаційного обміну онлайн. Для католицького автора сутність церковного життя – таїнства і братське спілкування – можливе лише у «реальній громаді у конкретному місці з певними служителями та зі справжніми таїнствами» [53, с. 223].

Учений погоджується з тезою про вплив цифрової культури на християнську віру, проте характер і міра цього впливу поки що є предметом дискусій, а не доказаним фактом. Радше стосунки інтернету й церкви породжують нові запитання, а не дають відповідей. Протестантський автор вважає, що цифрова християнська культура лише зазнає становлення. Ще не виникло цілісної або зрілої «мови церкви епохи Інтернету. І розробка такої мови мислення і богослов'я – це справа теперішнього і майбутнього. Епоха Інтернету пропонує свою «граматику», і ми як церква цілком можемо чи навіть зобов'язані її християнізувати й наповнити правильним «лексичним» змістом – істиною та любов'ю Христа. Це – потрібна і досяжна місія» [53]. Тому, з одного боку, коронавірусна пандемія стала серйозним викликом для українських протестантів, які не були технічно та морально готові до он-лайнових форм комунікації, а з іншого, стала поштовхом до вироблення «цифрового імунітету» церков, готовності до подальшої медіатизації своєї діяльності.

Висновки. Богословська рефлексія українських протестантів щодо пандемії виявилася жвавою. У цілому маємо обережний, однак відкритий до змін погляд. Протестанти висловлюють бажання створити гібридну модель, де онлайн доповнює офлайн як основний вимір церковної роботи. У такому контексті християнські інтернет-проекти функціонують як технологічне розширення / extension (Маршалл Маклюен) церкви як тіла Христового. Перед церковними мислителями стоять і прагматичні завдання: не дискредитувати свою репутацію перед державою та суспільством, пристосування до змінених обставин, відсіч паніці й теоріям змови, формування критичного мислення, використання «нової нормальності»:

ми маємо бути церквою і на карантині. Протестанти усвідомлюють необхідність продовжувати вірити, будувати внутрішній світ, берегти сімейні союзи, розробляти медіатизовані форми церковного життя, зокрема обрядів. Триває пошук «золотої середини» між традиційними формами церковної діяльності та вимогами часу, церквою онлайн.

Протестантська релігійна спільнота не була готова до цілком дистанційних форм богослужінь. Православний контекст української культури зумовлює переконання, що «справжні» богослужіння можуть відбуватися у спеціальних приміщеннях. Церковні події за межами богослужбних місць сприймається як щось неповноцінне, аматорське на зразок домашніх зібрань, словом, є зменшувальною подобою богослужінь. Коли пандемія затягнулася і держава ввела обмеження щодо кількості вірян церквах, серед протестантів народилася низка есхатологічних теорій, підсилена страхом за своє життя. Тож частина старших вірян ослабила свій зв'язок з помісними громадами. Наявні зібрання розмили свої межі, бо віряни стали більше дивитися трансляції інших громад і конфесій.

Позитивними аспектами пандемії є особистісний самоаналіз вірян у формі переосмислення своїх стосунків із Богом та церковною спільнотою та прояв самоорганізованості як реакції на державні та церковні обмеження. Відбулося цифрове пробудження, за рахунок якого церкви змогли за незвичних умов репрезентувати себе онлайн. Пандемія трансформувала суспільні позиції церков. Церкви «старожили» Інтернету стали популярнішими та зміцнили свій авторитет у релігійному середовищі, а немедіатизовані конфесії за цей час зменшили свою публічність через недоступність офлайн подій. Відбулася чергова акцентуація новозавітної тези, що церква – це не будівля, а соціальна спільність вірян, які можуть виживати й без «святих» стін з цегли та бетону, культивуючи свою спільнотність.

Список використаної літератури

1. Kraliuk P., Bogdanovskiy I., Yakunina K. Religious Organizations under Quarantine: Ukrainian Realities. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. Vol. 40, no. 7. 5. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/5> (date of access: 02.08.2021).
2. Tytarenko V., Bogachevska I. Religious «COVID Fundamentalism» in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41, no. 1. 4. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4/> (date of access: 02.08.2021).
3. Абрамов А. «Жить вместе». Размышления о книге Дитриха Бонхёффера во время пандемии коронавируса. Богомыслие. 2020. № 28. С. 272–278. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/223160/223449> (дата звернення: 10.08.2021).
4. Абрамов А. Карантинные размышления о христианах во времена пандемий, последнем времени и романе-притче А. Камю «Чума». Богомыслие. 2020. № 26. С. 210–226. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202941> (дата звернення: 02.09.2021).
5. Антонюк В. Вакцина від COVID-19, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zIV1Xlg> (дата звернення: 04.08.2021).
6. Балаклицкий М. Бог и коронавирус. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня. URL: <https://info.adventist.ua/bog-y-koronavirus/> (дата звернення: 18.08.2021).
7. Балаклицкий М. Вирусное Евангелие: Бог привел церковь в Интернет. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня. URL: <https://info.adventist.ua/vyrusnoe-evangelye-bog-pryvel-tserkov-v-ynternet/> (дата звернення: 19.08.2021).
8. Балаклицкий М. Как сохранить семью на карантине, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f9mQORn4RNY&feature=youtu.be> (дата звернення: 17.08.2021).
9. Балаклицкий М. Критическое мышление во время коронавируса. Обзор мировых вопросов. 2020. № 3-4. С. 14–16.
10. Бандура И. COVID-19 и Пасха онлайн в условиях карантина. Богомыслие. 2020. № 26. С. 20–34. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202840/202660> (дата звернення: 09.08.2021).
11. Бандура И. Проведение Вечери Господней в условиях карантина. Богомыслие. 2020. № 26. С. 8–13. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202837/202659> (дата звернення: 06.09.2021).
12. Бачинин В. Жизнь, похожая на бред, или дивный новый мир пандемии. Богомыслие. 2020. № 28.

- С. 250–256. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/223157/223551> (дата звернення: 18.08.2021).
13. Вавринюк Ю. Вакцинація від Covid: наступаючи на ті ж самі граблі. URL: https://risu.ua/vaksinaciya-vid-covid-nastupayuchi-na-ti-zh-sami-grabli_n115749 (дата звернення: 29.07.2021).
14. Вавринюк Ю. Християнство на карантині. Релігійно-Інформаційна Служба України. URL: https://risu.ua/hristiyanstvo-na-karantini_n108651 (дата звернення: 06.09.2021).
15. Вавринюк Ю. Чи буде цього року Пасха?. На перехресті думок. Блог Юрія Вавринюка. URL: https://vavrynyuk.blogspot.com/2020/04/blog-post_11.html (дата звернення: 12.08.2021).
16. Волкославский Р. Какую позицию христианину занимать во время коронавируса?, 2020. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JfYQB4_Z4ok (дата звернення: 09.08.2021).
17. Ворожцов В. Эпидемия страха. Богомыслие. 2020. № 26. С. 131–141. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/download/202950/202752> (дата звернення: 22.07.2021).
18. Галюк Б. Offline vs Online. Благовісник. 2020. No. 2. P. 21. URL: https://blag.org.ua/arhiv/arhiv_2020_2.html (date of access: 17.08.2021).
19. Галюк Б. Повернення в сім'ю, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DIIdVb5F5KbY> (дата звернення: 17.08.2021).
20. Гейченко А. Домашня церковь в отечественной баптистской экклезиологии и современной библеистике. Богомыслие. 2020. № 26. С. 161–181. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202860/202682> (дата звернення: 20.08.2021).
21. Герасимчук В. Когда «толпами гибнет отчаянный народ». Три примера веры в эпоху повальных болезней. Богомыслие. 2020. № 26. С. 142–160. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202859/202680> (дата звернення: 10.08.2021).
22. Гордан Д. Коронавирус как пророчество и лакмус. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня. URL: <https://info.adventist.ua/koronavirus-kak-prorochestvo-y-lakmus/> (дата звернення: 17.08.2021).
23. Данелюк В. Пандемия или всемирный обман?. Славянская Богословская Коллегия. URL: <https://www.slavictheology.com/single-post/pandemic-or-worldwide-deception> (дата звернення: 09.08.2021).
24. Довбуш Д. Духовний імунітет. Благовісник. 2020. № 2. С. 18–19. URL: https://blag.org.ua/arhiv/arhiv_2020_2.html (дата звернення: 24.08.2021).
25. Загреба В. Церковь и поиск новых путей коммуникации. Альфа и Омега. 2020. № 58. С. 7–12. URL: <https://esd.adventist.org/2020/07/30/alfa-i-omega-1-2020/> (дата звернення: 17.08.2021).
26. Зайцев Е. К вопросу о проведении Вечери Господней. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня. URL: <https://info.adventist.ua/k-voprosu-o-provedenyu-vechery-gospodnej/> (дата звернення: 02.08.2021).
27. Заклик ВРЦіРО щодо профілактики поширення коронавірусу. ВРЦіРО. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/627-ucro-statement-on-coronavirus-prevention> (дата звернення: 10.08.2021).
28. Звернення Ради євангельських протестантських церков до помісних громад. Рада євангельських протестантських церков України. URL: <http://repcu.org/2020/03/10/zverneniya-radi-evangeljskix-protesc-4/> (дата звернення: 01.08.2021).
29. Калашников Р. 10 заповідей підготовки к “онлайн богослужению”. Центр Благовестия и Ученичества. URL: <https://blagovestie.today/10-zapovedey-online-church/> (дата звернення: 19.08.2021).
30. Калашников Р. Извлечение камня глупости или в чем опасность конспирологических теорий. Богомыслие. 2020. № 28. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/222990> (дата звернення: 18.08.2021).
31. Калашников Р. Онлайн группы общения. Плюсы. Минусы. Центр Благовестия и Ученичества. URL: <https://blagovestie.today/online-gruppa/> (дата звернення: 01.08.2021).
32. Калашников Р. Причастие во время карантина: проводить нельзя отменить: где поставит запятую?. Богомыслие. 2020. № 26. С. 107–122. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202841/202661> (дата звернення: 06.09.2021).
33. Комлев В. COVID-19 и кризис веры. Богомыслие. 2020. № 27. С. 168–185. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202841/202661>

- bogomysliye.com/article/view/208216/208499 (дата звернення: 26.08.2021).
34. Корещук І. Десять біблійних карантинів, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Qk726MuH8Tc> (дата звернення: 25.08.2021).
35. Корещук І. Зупинка карантину: 14 зупинених Господом... і 15-й (частина, остання), 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-0aFrMOplFE> (дата звернення: 26.08.2021).
36. Король М. Изучение Библии во время семейного поклонения. Богомыслие. 2020. № 26. С. 202–209. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/download/203213/202981> (дата звернення: 17.08.2021).
37. Купрієць Т. Церква онлайн: прощавай олдскульний світ. Світогляд. URL: <https://svitogliad.com/articles/czerkva-onlajn-proshhavaj-olds kulnyj-svit/> (дата звернення: 04.08.2021).
38. Куриляк Б. Коронавирус и библейское пророчество в Откровении?, 2020. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=P4haayJPpgs&feature=emb_title (дата звернення: 18.08.2021).
39. Лункин Р. Коронавирусная Реформация. In Victory. URL: <http://www.invictory.com/columns/4384/> (дата звернення: 09.08.2021).
40. Опарин А. Пандемии: медицина, история, философия. Обзор мировых вопросов. 2020. № 3-4. С. 8–13.
41. Опарин О. Другий прихід ковіду, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ya9np29nR2k> (дата звернення: 25.08.2021).
42. Опасно ли вакцинирование от коронавируса и каковы риски?. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня. URL: <https://adventist.ua/ru/news/interview/chi-e-nebezpechnouy-vakcinaciya-vid-koronavirusa-ta-yaki-riziki-isnyuyut> (дата звернення: 10.08.2021).
43. Пандемії та християнство: уроки історії. Благівісник. 2020. № 2. С. 22–24. URL: https://blag.org.ua/arhiv/arhiv_2020_2.html (дата звернення: 08.09.2021).
44. Пасторам і відповідальним служителям щодо дотримання норм карантину. ВСЦ ЄХБ. URL: <https://www.baptyst.com/pastoram-i-vidpovidalnym-sluzhytelyam-shhodo-dotrymanny-norm-karantynu/> (дата звернення: 30.07.2021).
45. Рада Церков закликає Уряд збалансувати обмеження богослужінь. ВРЦіРО. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-on-ukrainian-government-to-balance-covid-19-restrictions-on-worship> (дата звернення: 03.08.2021).
46. Радіовечір з Олександром Погрібним (23.03.20), 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hrh5JUVH0v4> (дата звернення: 10.08.2021).
47. Рекомендації щодо проведення Вечері Господньої в умовах карантину. Рада євангельських протестантських церков України. URL: <http://repcu.org/2020/09/01/рекомендації-щодо-проведення-вечері/> (дата звернення: 01.08.2021).
48. Савочка Р. Коронавирус: 5 распространённых мифов. Вакцина, Билл Гейтс, 5G, Всемирный заговор, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ppKIhuI2oUA> (дата звернення: 09.08.2021).
49. Санников С. Вечеря Господня в контексте COVID-19. Расширение, рефлексия и обоснование документа «Проведение Вечери Господней в условиях карантина». Богомыслие. 2020. № 26. С. 49–78. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/202836/202657> (дата звернення: 05.09.2021).
50. Соловій Р. Парадоксальні висновки суперечливого рок. Релігійно-Інформаційна Служба України. URL: https://risu.ua/paradoksalni-visnovki-superechlivogo-roku_n114727 (дата звернення: 11.08.2021).
51. Стефанович П. Добро пожаловать в онлайн-церковь. Богомыслие. 2020. № 27. С. 151–167. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/208213/208497> (дата звернення: 09.08.2021).
52. Сюко К. Пасхальное богослужение онлайн: что и как делать и не делать. Центр Благовестия и Ученичества. URL: <https://blagovestie.today/pashalnoe-bogoslujenie-online/> (дата звернення: 03.08.2021).
53. Ткаченко Р. Кибербогословие и церковь во всемирной сети. Богомыслие. 2020. № 27. С. 218–231. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/208443/208703> (дата звернення: 09.08.2021).
54. Токман В. Релігійні організації в умовах пандемії COVID-19. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення: 10.08.2021).

55. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення: 09.08.2021).
56. Цифрова гігієна. Пасха в умовах карантину, 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DdQ7nS0hYcY&feature=emb_logo (дата звернення: 25.08.2021).
57. Черенков М. Церковь и ее миссия во времена перемен. <https://www.slavictheology.com/post/church-and-her-mission-in-time-for-change>. URL: <https://www.slavictheology.com/post/church-and-her-mission-in-time-for-change> (дата звернення: 02.08.2021).
58. Чи зміниться церква після карантину, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=a0e5BAOxs-o> (дата звернення: 13.07.2021).
59. Чернобай В., Гриценко В. Одиночество как пандемия в условиях глобальной социальной изоляции. Богословские размышления: Восточноевропейский журнал богослови. 2020. № 2. С. 47–70. URL: <http://reflections.e-aaa.info/article/view/217137> (дата звернення: 19.08.2021).
60. Як коронавірус змінить це Різдво? Радіовечір з Олександром Погрібним, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2Tq5v-wdXd0> (дата звернення: 16.08.2021).
61. Ефетов А. Будущее глазами кино. Богомыслие. 2020. № 28. С. 250–256. URL: <http://almanah.bogomysliye.com/article/view/223157/223551> (дата звернення: 09.08.2021).
62. Світ після пандемії. Благовісник. 2020. № 2. С. 16–18. URL: https://blag.org.ua/arhiv/arhiv_2020_2.html (дата звернення: 01.09.2021).
63. Санніков С. Церква «оффлайн»: поради до відновлення служінь після карантину, 2020. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Y_4j4IqVF4s (дата звернення: 09.08.2021).
64. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Релігійно-Інформаційна Служба України. URL: https://risu.ua/relegiyni-organizaciji-v-ukrajini-stanom-na-1-sichnya-2019-r_n97463 (дата звернення: 02.08.2021).